

Сапарбекова Б.Р.*

магистр оқытушысы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Қазақстан, Шымкент

**ТҰРАР РЫСҚҰЛОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ -
САЯСИ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІ**

Автор корреспондент: a.a.saparbekova@mail.ru

Түйін: Мақалада Т.Рысқұловтың қазақ мемлекетінің әлеуметтік-экономикалық, білім беру дамуына өлшеусіз үлес қосқан және қысқа және қиын өмір жолында өз халқы үшін өз өмірін құрбан еткен ең құрметті және асыл адамдардың бірі болып саналатындығы туралы айтылады. Ұйымдастырушылық қабілеті жоғары, саяси сауатты Т.Рысқұлов бүлікшілердің беделі мен сеніміне тез ие болды және көп ұзамай саяси көшбасшы болды. Т.Рысқұлов өзінің саяси қызметімен танымал. Рысқұлов депутаттардың ұсынысы бойынша 1918 жылы сәуірде Әулиеата уездік кеңесі атқару комитеті төрағасының орынбасары болып сайланды. Билікке келген Т.Рысқұлов енді аштықтың алдында тұрған қазақ халқын құтқару және кеңесті жергілікті басшылармен толтыру үшін күресті. Т.Рысқұлов қызметіне байланысты Қазақстан мен Орта Азияда жоғары беделге ие болды. М.В Фрунзенің өзі Ленинге «Орта Азияда Рысқұлов пен Ходжаев үлкен беделге ие, олардың көпшілігі оларға еріп жүр. Т.Рысқұлов - батыл, ашық жас саясаткер.

Кілттік сөздер: билік, бостандық, теңдік, революция, орталық комитет, экономика, отаршылдық, партия, автономия.

Кіріспе. Ғасырлар бойы қазақ халқы отарлы езгі жағдайында күн кешіп, ұлттық кемсітшілік пен құқықсыздық жағдайында өмір сүрді. «Бостандық», «теңдік», «азаттық» сияқты қасиетті ұғымдарын ұран етіп алып, тәуелсіздік үшін күресіп қыршын кеткен қазақстың ұлы азаматтары аз болған жоқ. Сол жолда жанын құрбан еткен қазақ зиялылары, мемлекет қайраткерлері арасында Тұрар Рысқұловта болды.

Теориялық талдау. Т.Рысқұлов 1894 жылы 26 желтоқсанда Верный уезінде дүниеге келеген. Теңдік пен бостандық жолында тайсалмай күрес жүргізген Тұрардың әкесі Жылқыайдарұлы Рысқұл 1904 жылы халыққа күн бермегені жергілікті болыс Саймасай Төрткемпіровты атып өлтіргені үшін 10 жылға Сібірге айдалған болатын. Сол себептен Тұрар Меркеде туысқаны Қырғызбайдың тәрбиесінде болған. Арқа сүер әкесі болмағанына қарамастан Тұрар жақсы білім алды. Мектепті бітіргеннен соң Пішкектегі (қазіргі Бішкек) ауыл шаруашылық училищесіне түсіп, үздік бітіреді. Білімін одан әрі шыңдату мақсатында Ташкенттегі мұғалімдер институтына түседі. Дегенмен революциялық қозғалыстарға қатысып, жасырын қоғамдық үйірмелердің жұмыстарын атқарып жүріп, оқуын бітіре алмайды [1].

1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске Т.Рысқұлов белсене қатысты. Т.Рысқұлов өз мақалаларының бірінде көтеріліс туралы: «Жергілікті жұмысшыларды тыл жұмыстарына алу 1916жылы Өлкедегі көтерілістің орын алуына тек түрткі сылтау ғана болды, бірақ көтерілістің негізгі себебі болған емес. Өлкенің тұрғындарын патшалық Ресейдің отарлық езгісіне қарсы шығуының себебінің салмақты негізі бар екендігі даусыз. Ондай себептерге патшалық Ресейдің тереңдей түскен отаршылдық саясатында деп түсіну керек, нәтижесінде әбден төзімі таусылған жергілікті халықтың әкімшіліктің жан төзгісіз езгісіне жаппай қарсы шығудан басқа амалы қалмады».

Тәжірибесі мол қайраткер Т.Рысқұлов патша үкіметінің саясатына наразы халықтың арасында үлкен сенімге ие болып, көп кешікпей саяси басшыға айналды. Меркедегі көтерілісті ұйымдастырушылардың бірі деген айыппен, ол түрмеге де жабылған болатын [2].

Алайда кінәсі дәлелденбеген Т.Рысқұлов босатылғаннан соң Ташкентке кетуге мәжбүр болды. Ендігі жерде қайраткер Рысқұлов өзінің күш қуатын патшалық самодержавиенің жүргізіп отырған саясатына, отаршылдық езгідегі туған елінің қоғамдық-саяси өмірін тереңірек білуге, халқының әлеуметтік, мәдени ахуалын жан-жақты түсінуге арнады. Ал 1917 ж. Меркеге оралып «Қазақ жастарының революциялық одағын» құрды.

1917 жылы қайраткер Ташкент қаласында құрылған қазақ депутаттарының Түркістан өлкелік кеңесінің жетекшісі болды. Сол жылы 30-тамызда шаруа депутаттары кеңестері мен қазақ депутаттары кеңестері бірігіп, орталық атқару комитетін құрды. Комитет құрамына Т. Рысқұловта

кірді. 1917ж. РСДРП құрамына да кірді. Оның себебі ол большевиктер арқылы қазақ халқы бостандық пен теңдікке жетеді деп сенді. Алайда 1917-1918 жылдары қазақ даласын ашаршылық жайлады. Кеңес үкіметінің қазақ халқын езуі соншалықты, қазақ жерінде ашыққандар өзінің туған мекендеуші, сол жердің қожайыны қазақтар болды. Ал орыс шаруалары мен әскери бөлімшелер астықпен толық қамтамасыз етіліп отырды [3].

Тәжірибелік бөлім. Өлкедегі қоғамдық-саяси істерімен таныла алған қайраткер Т.Рысқұлұлы жергілікті депутаттардың ұсынысымен 1918 жылы сәуірде Әулиеата уездік кеңесінің атқару комитетінің төрағасының орынбасары болып сайланды. Билікке қол жеткізген Т. Рысқұлов ендігі кезекте ашаршылық қаупінен қырылудың алдында тұрған қазақ халқын құтқару, кеңес мүшелерін жергілікті басшылармен толықтыру үшін күресті. Бұл Т.Рысқұловқа оңай болған жоқ.

1918ж. Қыркүйек айында Түркістан Республикасының саяси жағдайы шиеленісе түсті. Биліктен шеттетілген солшыл-эсерлер арандатушылық әрекеттер жасай бастады. Соның алдын алу мақсатында уездік большевиктер Т.Рысқұловты 1918 ж. 2 қыркүйекте Ташкент қаласына жіберу туралы шешім қабылдайды және билік тарапынан сенімге иеленіп қызмет беріледі

Қайраткердің ХХғасырдың жиырмамыншы жылдарындағы мемлекеттік қызметін төмендегідей үш кезеңге бөліп қарастыруға болады:

1. 1920 жылдың екінші жартысы Т. Рысқұловтың саяси қуғындалу кезеңі;
2. Халық комиссариатының Әзірбайжандағы өкілетті өкілі қызметін атқарған;
3. РСФСР Ұлт істері халық комиссариатының Москвадағы орталық аппаратындағы қызмет жасауы.

Қазақтың ардагер азаматы, белгілі қоғам қайраткері Т. Рысқұлов 1924-1925жж. Аралығында Монғол Халық республикасында Коммунистік Интернационалдық уәкілі қызметін атқарған. Бұл жолы ол Монғолияғағы солшыл эсер партиясының мүшесі, белсенді қайраткері, арандатушы атышулы Элбэгдоржбен күресті [4].

Т.Рысқұлов аталған мемлекеттің болашағы үшін айтарлықтай қызмет атқарды. Сондай-ақ, Қазақстанның 1926 жылғы астанасы болған Қызылорда қаласындағы «Еңбекші қазақ» газетінің басшысы қызметін де абыроймен атқарады. Ал, 1926-1937жж. аралығында 11 жыл РСФСР Халық Комиссары кеңесінің төрағасының орынбасары қызметін атқарды.

Қазақ халқы үшін оның жасған еңбегі өлшеусіз. Мысалы: оның бастауымен Қарағанды көмір зауыты игерілсе, Балхаш мыс балқытушы комбинатының ашылуына да өз үлесін қосты. 1927 жылы басталған Түркістан-Сібір темір жолы құрылысына мемлекет тарапынан 200млн. сом бөлінді және де ол 1930 жылы 27-сәуірде іске қосылған. Бұл құрылысқа Тұрар Рысқұловпен бірге темір жол инженері М. Тынышбаев ат салыса қатысты. Бұл жұмыстың басқаруын Т. Рысқұловқа тапсыру тегін емес еді. Өйткені Т. Рысқұлов бұл құрылыстың жақтаушысы еді. Ол туралы өз мақаласында (Правда, 1926ж. 30-қазан «Проблема Семиречинской дороги и др.») жазған болатын.

Т.Рысқұлов білім мен мәдениет саласына да немқұрайлы қараған жоқ. Оның бастауымен Ташкент қаласындағы Орта Азия университетін ашылса, қазіргі таңда Әл-Фараби атындағы Қазақ Мемлекеттік Ұлттық Университетінің (бұрынғы С.М. Киров атындағы Қазақстан Мемлекеттік Университеті) ашылуына негіз болған өзі еді.

Т.Рысқұловтың атқарған қызметі мен лауазымына байланысты Қазақстан мен Орта Азияда беделі жоғары болды. М.В. Фрунзенің өзі Ленинге «Орта Азияда Рысқұлов пен Ходжаев үлкен беделге ие, олардың соңынан көпшілік ереді. Т. Рысқұлов қайсарлы, өз ойын ашық айта білетін жас саясаткер» деп ерекше атап баяндаған [5].

Т.Рысқұлов Түркістан халқының бірігуін қолдаған жан. Ол үшін бірқатар қадамдарға да барды. Сол себептен партия басшылығы оның қызметін әрдайымбір жерден екінші жерге ауыстырып отырды.

1926 жылы Сталиннің басқаруындағы Кеңестік өкіметке қарсы шыққан З.Валиевжәне М. Султанғалиев қамауға алынған болатын. Дегенмен орталықтың озбырлығына наразы күштер әлде де аз емес еді. Бұл наразылықты өз дәрежесінде жетркізуге қабілетті жеке қайраткерлерде аз емес еді. Солардың бірі Т. Рысқұлов болды.

Орталық биліктің ұлттық ізгісіне шыдай алмаған автономиялық құрылым басшылары Т. Рысқұловтың бастауымен 1926 жылы 12-14 қараша аралығында кеңес өткізді. Кеңестің күн тәртібіне негізгі мәселе –ұлт мәселесі қаралды. Қазақ зиялыларының арасынан С. Асфендияров, С. Меңдешев, Ж. Мыңбаев, С. Қожанұлы, С. Досов т.б. кеңесте белсенділік көрсете білді. Кеңесте қаралған мәселелер Сталинге баяндалып, оның алдына ұлт мәселесі бойынша бесінші кеңесті өз уақытында өз уақытында шақыру туралы мәселе қойды.кеңес сонымен бірге барлық ұлтты республикалараға өзінің 130 беттен тұратын материалын таратты [6].

Қорытынды. Бұл Сталиннің тарапынан үлкен наразылық тудырды. Оның тапсырмасымен «Рысқұловшыларды» айыптайтын жиналыстар өткізілді. Соның бірі 1926 жылы 18 желтоқсанда Қызылордада Ф. Голощекиннің басшылығымен өткізілді. Бұл шара Рысқұловшыларды қудалаудың бастамасы ғана еді. 1937-1938 жылдардағы бүкіл Кеңес Одағын қамтыған құғын-сүргін науқаны кезінде жоғарыда аталған кеңеске қатысқан қайраткерлердің барлығы дерлік жазаланды. Тоталитарлық жүйе Т. Рысқұловпен оның пікірлес серіктерінің қарсылығын кешірген жоқ.

Кеңес өкіметінің сұрапыл саясатының салдарынан жойлып кетуге жақын қалған 1932-1933жж. ашаршылықты өз көзімен көріп отырған сол кездегі РСФСР халық комиссары Кеңес төрағасының орынбасары қызметіндегі Т. Рысқұлов қазақ халқының зарын Сталинге хат арқылы жеткізе білді. Тек осы хаттан кейін ғана Қазақстан халқына аштық пен індеттен құтылу мақсатында орталықтан көмек беріле бастады. Осылайша ол Сталиндік зұлымшылардың жүргізген саясатына қарсы күресіп, миллиондаған қазақстандық халықты аман алып қалуға тырысты. «Халқым» деп шырылдағын Т. Рысқұлов әділеттілік үшін күрес жолында артына өшпес із қалдырды. Халқының тәуелсіздігін арман еткен Т. Рысқұлов 1937-1938 ж.ж. сұрапыл Сталиндік құғын-сүргіннің құрбаны болып, халық жауы, шетелдің тыңшысыдеген жаламен ату жазасына кесілген еді [7].

Т.Рысқұлов қазақ мемлекетінің әлеуметтік-экономикалық, білім, оқу-ағарту ісінің дамуына өлшеусіз үлес қосып, өмірінің қысқа да ауыр жолында ұлты үшін жанын құрбан еткен ардақты да асыл жандардың ішіндегі ірі тұлғалардың бірегейі.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Мұртаза Ш. Қызыл жебе, Алматы, Қазғұрт, 2005, 85 б.
- 2 Абдаимов Ә. История Казахстана, Алматы, 2003, 56 б
- 3 Қоңыратбаев О. Т.Рысқұловтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі, Алматы, 1994, 97 б.
- 4 Әбілтайұлы М., Әбілдаев Н., Рысқұлов Т. Монголияда, Алматы, 1994, 208 б.
- 5 Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. Алматы, 2004, 198 б.
- 6 Қазақ қалай аштыққа ұшырады, Алматы, Қазақ университеті 1991, 47 б.
- 7 Күзембаев Е.Тұрар. Шымкент, 1992, 152 б.

Аннотация: В статье исследуется личность Т.Рыскулова, который считается одним из самых уважаемых и благородных людей, внесших неизмеримый вклад в социально-экономическое, образовательное развитие казахского государства и пожертвовавших своей жизнью ради своего народа на коротком и трудном жизненном пути. Отличные организаторские способности, политически грамотная личность Т. Рыскулова быстро завоевала авторитет и доверие повстанцев и вскоре стал политическим лидером. Т.Рыскулов известный своей политической деятельностью. Рыскулов был избран заместителем председателя исполкома Аулиеатского уездного совета в апреле 1918 г. по предложению депутатов. Т. Рыскулов, пришедший к власти теперь боролся за спасение казахского народа, находившегося на грани голода, и за то, чтобы заполнить совет местными лидерами. Т.Рыскулов благодаря своему положению имел высокую репутацию в Казахстане и Средней Азии. Сам М.В.Фрунзе сказал Ленину, что «в Средней Азии Рыскулов и Ходжаев имеют большую репутацию, за ними следуют многие. Т.Рыскулов - смелый, открытый молодой политик».

Ключевые слова: власть, свобода, равенство, революция, центральный комитет, экономика, колониализм, партия, автономия.

Abstract: The article discusses T.Ryskulov is considered one of the most respected and noble people who made an immeasurable contribution to the socio-economic, educational development of the Kazakh state and sacrificed their lives for the sake of their people on a short and difficult life path. Excellent organizational skills, politically literate T.Ryskulov quickly won the authority and trust of the rebels and soon became a political leader. T.Ryskulov known for his political activities, Ryskulov was elected deputy chairman of the executive committee of the Aulieat district council in April 1918 at the suggestion of the deputies. T.Ryskulov, who came to power, now fought to save the Kazakh people, who were on the verge of starvation, and to fill the council with local leaders. T.Ryskulov, due to his position, had a high reputation in Kazakhstan and Central Asia. M.V. himself Frunze told Lenin that «in Central Asia, Ryskulov and Khodzhaev have a great reputation, many are following them. T.Ryskulov is a brave, open young politician».

Keywords: power, freedom, equality, revolution, central committee, economics, colonialism, party, autonomy.